

3.2.1 עיון במקרא ובמקורות י"ב-י"ד

גם כאן ביקשנו מן הלומד לפרש על פי דעתו; ואכן הפסוק אינו ברור. "דעת מקרא" מסייע על פי פרשנות פנים-מקראית, בהשוואה לשמות ל"ד. בשאלות הבאנו גם את התרגומים; וכאן יש הודמנות לומר לתלמידים שגם בתרגומים, ובעיקר בתרגום המכונה "תרגום יונתן", באים הרבה דברי אגדה. הדברים שהבאנו מכראשית רבה, בצירוף דברי רש"י ששילבנו בשאלה א', מוכיחים שהכוונה לתפילה.

בקשר לרברי המדרש, שלפיהם אברהם התפלל על בניו שלא יפלו בעי: יהיה קשה לתלמידים לקבל זאת בדרך הגיונית, כשם שגם קשה יהיה לקבל שאברהם רדף אחרי המלכים רק עד "חובה אשר משמאל לדמשק" (בראשית יד, טו), משום שאז תשש כוחו כי ראה שעתידים בניו להעמיד שם עגל. כאן צריך להסביר שלחז"ל היו תפיסות והשקפות כלפי המקרא, ואחת מהן היא שיש קשר בין מעשי אבות האומה ובין בניהם [ראה על כך י' היינמן, דרכי האגדה, עמ' 32-34].

בשאלות ב'-ג' הפנינו את הלומד אל מקורות י"ג-י"ד, שלפיהם ניתן ללמוד על פי מידת "אל תקרי" – במקום "ויקרא" יש לומר בבנין הפעיל, "ויקריא": גרם להם לקרוא בשם ה'. האם הכוונה לגיור? לא. שכן לפני עניין הגיור נאמר במקורות י"ב וי"ג; "ד"א" = דבר אחר, דהיינו פירוש אחר. ייתכן שהדרשנים הסיקו מן המילה "ויקרא", כאילו כתוב ויקרא, בנפעל, כלומר, האנשים נקראים בשם ה', כלומר מתגיירים.⁹

3.2.2 שאלות סיכום

מן הראוי לערוך סיכום של כל סעיף. בסיכום עלינו לראות שוב את התמונה הכללית בתוספת חידוש כל שהוא. כאן ביקשנו לעמוד על הקשר הפנימי בין הסעיפים שציינו. התמונה המצטיירת היא: אברהם הוא מאמין מפוכח, נאבק למען דעותיו ופועל נמרצות להפצת האמונה באל אחד גם בחוץ לארץ וגם בארץ.

התלמידים מתבקשים גם לסכם את דרכי המדרש, כי אלו דברים הצריכים שינון לצורך טיפוח מיומנויות לגיחוח מדרשי אגדה.

4. משל לצלוחית של פפלוסימון¹⁰

4.1 מקור ט"ו

תן דעתך לצורת עריכת המקור. יש לגוון צורת ההדפסה והעריכה. שים לב שהבאנו את כל הפסוק במדבר י"ט, ולא הסתפקנו בהסבר עקיף, וזאת כדי להרגיל את הלומדים לעיין במקור; לכן רצוי אם אפשר שיעיינו בתנ"ך עצמו כדי לראות את ההקשר.

4.2 המשל והגמשל – שאלות

פתחנו במשל ולא ב"פסוק הפותח" משתי סיבות: האחת – כדי להקל על הלומד; והשניה המשל עומד גם באופן עצמאי. לימוד ה"פסוק הפותח" לאחר המשל עשוי להעמיק את הבנת המשל. גם כאן נתנו לתלמיד להתמודד תחילה בעצמו, ורק לאחר מכן נציע הסבר. ללא ספק ייחכנו מספר הסברים, נראה לנו ההסבר הבא:

המשל מדרם את אברהם לשמן טוב ריחני, אבל הוא אינו יכול להפיץ את ריחו מחמת נתנים אוכייקטיביים. הדימוי לשמן בא כנראה על סמך הכתוב בקהלת "טוב שם משמן טוב" (ז, א), ושם טוב הוא תוצאה של מעשים טובים. השמן המונח בקרן זיית אין בו שימוש – ורק משניטלטל השמן וה"צמיד-פתיל" נפתח או ספג את השמן התחיל השמן להפיץ את ריחו.

ובגמשל: אברהם לא יכול היה להשפיע בחוץ – ולא נאמר מדוע – ולכן ה' אמר לו טלטל עצמך ואז שמך יתגדל בעולם; דהיינו תתפתח גם אתה.

מה בא משל זה להשמיענו? לכאורה הוא בא רק לענות על השאלות מדוע נבחר אברהם ומדוע נאמר לו לעזוב את מקומו וללכת ארצה כנען: כיוון שהוא בעל מעשים טובים והוא אינו יכול להשפיע על סביבתו.

אבל למשל זה יש משמעות כללית: אפשרות אחת – אין נביא בעירו; במקומך אתה מוכר ולא תצליח.

אפשרות נוספת – היציאה ממקומך תועיל גם לך: שמך יתגדל, אתה תתפתח; ולכן לפעמים אדם צריך לעזוב את מקומו.

או שמא רוצה המשל גם להשמיענו שצדיק צריך להיות פעיל בחברה, ולא רק צדיק לעצמו?¹¹

10 כך במהדורת תיאודור-אלבק; במהדורת מירקין דפוס וילנה: אופופלסטון; יש הגורסים פוליטון. מירקין סבור (ראה בחוברת ללוסד) שהצורה אופופלסטון היא הקרובה ביותר למקורה היווני. כראי לעמוד בקצה בכיתה על השפעת היוונית על העברית.

11 יש הרואים הכולל בין נוח לאברהם בנקודה זו: נוח היה צדיק לעצמו ולמשפחתו, ואברהם דאג לזכות גם את העולם – "אב המין גויים נתתיך" [בראשית יז, ה].

9 אנלי על פי הפסוק "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצאתיו אף עשיתיו" [ישעיהו מג, ז].

המשל "מחעלם" כביכול מן הידוע לנו ממדרשים אחרים, שלפיהם אברהם עשה נפשות גם בחרן, אבל "אין משיבין באגרה", וכל רעיון עומד בפני עצמו ויש לו אמת שלו. חוץ מזה מי אומר שהדרשן שלנו, ר' ברכיה, צריך לקבל דרשות אחרות? האגדה – בת תורן היא, והאמת שלה אינה אמת עובדתית אלא רעיונית.

4.3 הפתיחתא מהי?

מצאנו לנכון לתת ללומד הסבר קצר מאד על מהותה של הפתיחתא, הסבר המספק מידע מינימלי. הרפים ללומד באו כדי להציע מקורות, שאלות ומטלות, אבל חרגנו ממטרתנו עקב חשיבותה של הפתיחתא. ואנו תוהים ומדגישים שיש צורך להבין ללומדים בחטיבה העליונה ספר לימוד מתאים.

4.4 משל לצלוחית של פפלוסימון – מבנה הפתיחתא

לא ביקשנו בשלב זה להטיל על הלומד לחלק את הפתיחתא לחלקיה, אבל המורה יכול לתרגל ניתוח מבנה של פתיחתא אחרת או את הפתיחתא הבאה. וכאן המקום אולי להעיר שהפתיחתא שלנו באה בבראשית רבה אחרי הפתיחתא הבאה, אבל הקדמנו אותה כיוון שהיא, לעניות רעתנו, פשוטה יותר וקלה יותר, ואנו נוקטים בדרך של הליכה מן הקל יותר אל הקשה, מן הפשוט אל המורכב. יש לבנות לא רק את הנושא אלא גם את מהלכו.

4.5 "הפסוק הפותח" והסברו

הפסוק הפותח אינו קל, לא מבחינת מבנהו התחבירי ולא מבחינת הקשר שלו אל אברהם, מה שאין כן הפסוק הפותח בפתיחתא הבאה: "שכחי עמך" וגו'. לכן תחילה יש להסביר היטב את הפסוק, ואחר כך את הקשר שבינו ובין המשל. במשל דימו הדרשנים את אברהם לשמן, כפי שהסברנו לעיל – השאלה היא מה תורם הפסוק?

תחילה יש לזכור שהדרשנים רצו למשוך את הקהל. הפסוק הפותח יצר סקרנות בקהל כיצד יקשר הרשן בין הפסוק הפותח ובין הפסוק של הסדר; ואת הקשר הראינו לעיל. וכאן נוסף שבפסוק השני של הסדר נאמר "ואעשך לגוי גדול ואגדלה שמך" וגו', ובפסוק הפותח נזכרת גם כן המילה "שמך". לעיתים הפתיחות קשורות גם לפסוק השני של הסדר, והרעיון קשור גם אל הפסוקים הבאים.

4.6 השוואה בין "פתיחתות" מקבילות

דיברנו לעיל בסעיף 3.1.2 על החשיבות של בדיקת מקבילות במדרשים. למקור שלנו [מקור ט"ו], הבאנו שתי מקבילות: האחת משיר השירים רבה [מקור ט"ז], והשניה ממדרש תנחומא [מקור י"ז]. שתי המקבילות גם הן בניות כפתיחתות אלא שבשיר השירים יש שני שיניים:

האחר – במקום המונח "פתח" שבא בפתיחתא שלנו, מופיע המונח "פטר קרייא ב...". ה'פיתרא' הוא דרך דרשה אשר מגיחה שפסוק מסוים כולל בתוכו רמזים לעניין אחר, רחוק מן הפסוק. הדרך לגלות את הרמזים בתוך הפסוק נראתה בעיני האמוראים מעין פתרון חידה ולכן כינו הדרשנים דרך זאת 'פיתרא' [י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, עמ' 156, וראה גם עמ' 180-181].

השינוי השני בא בסוף הפתיחתא – הקישור אל הפסוק השני של הסדר מפורש: "מה כתיב בתריה?" [מה כתוב אחריו?] אבל מופיע רק חלקו הראשון של הפסוק, "ואעשך לגוי גדול", ולכן עלינו להשלים "ואגדלה שמך והיה ברכה"; וזאת כדי לפענח את הרמז שם=שמך, כפי שהסברנו לעיל.

הברל נוסף: המקבילה כשיר השירים יותר מפורטת: "בשעה שאמר לו" וכו'; והיא אף מנמקת: "אברהם, הרבה מעשים טובים יש לך" וכו', ולכן טלטל עצמן.

המקבילה מן התנחומא:

ראשית – לא מופיע המונח "פתח" והפסוק הפותח הוא מתהלים. פסוק זה מופיע בפתיחתא הראשונה של פרשה ל"ט בבראשית רבה. משיקולים דירקטיים העדפנו לעסוק בה בסעיף הבא, סעיף 5. מכאן אנו שוב למדים שניתנה חרות לדרשנים לצרף צירופים שונים; ואכן הצירוף של הפסוק מתהלים – "שכחי עמך ובית אביך" וגו' – מנמק מדוע על אברהם לעזוב את מקומו, אבל אינו מסביר את הדימוי לשמן.

הברל נוסף: התנחומא מציין שהצלוחית היתה מונחת בבית הקברות. ובנמשל: בית הקברות הם עובדי כוכבים ומולות. כאן כבר מציינים התנגדות לפעילות אברהם: הרשעים נמשלים בדברי חז"ל למתים, וריח בית הקברות מנגוד לריח השמן. הברל זה הוא הברל משמעותי – אברהם חייב לברות. כלומר: על האדם להתרחק מן הרע.

ואולי עוד הברל משמעותי: התנחומא אומר "ואני ה' אודיע טבעך בעולם", כלומר ה' יהיה הפעיל. בבראשית רבה ובשיר השירים רבה: "טלטל עצמך ממקום למקום [או בעולם]" ושמן מתגדל בעולמי". לפי האחרונים אברהם צריך להיות הפעיל והתפתחותו תלויה בו ותבוא ממילא. כלומר על האדם עצמו להיות פעיל ולא רק מונע מן השמים. ולכן יש דורשים כך: קודם: "לך לך" עשה משהו, ואחר כך "אל הארץ אשר אראך". והוא הדין לגבי הגאולה. ואפשר להרחיב עוד בעניין זה.